

ПОРІВНЯННЯ В НАРОДНІЙ ПРОЗІ ПРО ГОЛОДОМОР

У статті йдеться про один із зображально-виражальних засобів, що простежується у наративах про голодомор – порівняння. Воно ґрунтується на численних враженнях від жахливих візуальних картин. Цей троп знаходиться у передачі характеристики їжі, зовнішності людей, їхнього стану тощо. Об'єктом порівнянь часто виступають частини тіла (голова, живіт, ноги). Поетичне осмислення людини і навколишнього світу через порівняння робить проекцію на емоційний, чуттєвий ефект, адекватно відтворює картини голодоморного періоду.

Ключові слова: голодомор, порівняння, візуальні картини, емоції, образи.

Наративна проза про голодомори в Україні має свої особливості як у змісті, так і в специфіці відтворення дійсності в ній, адже головне її призначення не стільки в безпосередньому змалюванні епічних подій, розмаїтті сюжетних ліній чи колізій, скільки на зосередженні наслідків. Типові персонажі, предмети, явища можна збагнути значною мірою в зіставленні з іншими. Недаремно в народі кажуть, що все пізнається в порівнянні. Запропонована наукова проблема в цьому величезному масиві ще не розглядалась в українській фольклористиці, тому спробуємо хоча б розставити окремі акценти.

Дослідники вважають порівнянням словесний вираз, у якому уявлення про зображуваний предмет конкретизується шляхом зіставлення ознаки в більш концентрованому вигляді [4, 211]. Ще О. Потебня зазначав, що "сам процес пізнання є процес порівняння" [11, 255]. Зародження художнього образу відбувається за законами асоціативності – суміжності, уподібнення, контрастності. Для цього повинно бути те, що порівнюють (суб'єкт), і те, з чим порівнюють (об'єкт) на основі спільної підстави – подібності за якістю, властивістю, формою, розміром, кольором, запахом, станом тощо. Наголосимо, що в основі порівняння, наявного в народній прозі про голодомори, центральне місце займає людина, з іншого важливими є також предмети, реалії рослинного й тваринного світу, що оточують її.

У досліджуваних наративах порівняння ґрунтується на багаточисленних враженнях, створюючи таким чином загальну картину голодомору: "Страшне було діло, як наче пожар" [5, 119]. Він порівнюється з найжахливішою стихією – пожежею, котра знищує на своєму шляху все, що може. Голодомор, за народними спосте-

реженнями, – це той смертоносний вогонь, що пожирає людські життя від малого до старого.

Інокли голодну людину порівнюють із цуцням: "А були вони виснажені до неможливості, самі костки, шкірою обведені, свідомості в них не було, вибилися із сил, голодні лежали, бідні, і вили, як цуценята" [5, 127]. Тут голодний зіставляється за величиною, худорлявістю із собаченям, а його жалібний стогін, пронизливі до глибини душі звуки, нагадують повискування маленького, немічного щеняти. Такі порівняння вживаються не лише до загальної характеристики персонажів, але й окремих, конкретних героїв народних нарративів ("Ну, він отож такий слабий, сидить пуд хатою, а я по воду йду, а він отак, як собака – арр! Арр! – ціпка гризе") [13, 344]. Поширений в усному мовленні вислів "голодний, як собака" в досліджуваних творах про голодомор розширює функції: від голоду люди вили, гризли ціпки, як собака, підсилюючи трагізм ситуації.

Виразні приклади народної спостережливості знаходимо у тропях, застосованих для передачі характеристики їжі. Найчастіше у порівняннях мінімізуються розміри овочів: картопля дрібненька, як горох [9, 70, 103], бурячок, як палець [13, 345]. Природне прагнення голодної людини наїстись породжувало в неї занижувальні оцінки продуктів харчування, тому вони в її уявленні невеликі за розміром, незначні величиною, зрештою, менші, ніж треба.

Процес споживання їжі під час голодомору закріплено в низці асоціативних порівнянь: "Ото виліземо, рачки виліземо і пасемося як корова, поки наїмося" [14, 89]; "Остюки обгоряли, а ми це так, як кролі, їли" [8, 1, 4]; "З голоду, що ми їли зразу листя з дерева, об'їдали, як гусинь" [10, 73, 106]. Вибір об'єктів у порівняннях залежить від виконуваної дії: "пастися" асоціюється з коровою; об'їдати – з гусинню; "гризти" – з кролями тощо. Людина змушена в силу екстремальних обставин споживати сурогатну їжу та навіть уподібнитися до свійської тварини чи гризунів, що живляться трав'янистими рослинами. У деяких випадках порівняння "незвичайної" їжі зіставляються із загальноновживаною: "Ми ходили по лісосмугах, дерли пташині гнізда, ловили їжаків. Викидали із них кишки і обсмалювали, як порося" [10, 120, 141]; "В колгоспі дід Матвій їв горобців, як вареники" [5, 265]. Зазвичай люди не їдять горобців, їжаків. Однак, щоб така "їжа" сприймалася за нормальну, вона порівнюється з улюбленими українськими стравами – варениками, м'ясом тощо. І, навпаки, звичайну їжу діти не могли вже адекватно сприймати: "Коли дядько привіз з міста моєму батькові два бублики, то той не знав, що з ними робити і почав

качати їх по землі, як коліщата" [10, 136, 156]. Йдеться про загальмування реакції на їжу через психофізичні розлади людини, породжені голодом.

Значна частина творів містить зовнішню портретну характеристику людей голодоморного періоду, зокрема звертає увагу на її негативні фізичні якості. Деякі з них пов'язуються з неприродним кольором шкіри людей, зморених голодом: "чоловік такий жовтий, як віск", "люди всі жовті ходили, страшні, ніби жовтяниця" [5, 55 – 56]. У всіх цих випадках присутній жовтий колір шкіри, що порівнюється чи то з воском, чи то з жовтяницею. Він виступає застережливим знаком, оскільки сигналізує про хворобливий фізичний стан людини. Віск, як відомо, необхідний для свічки ("жовтих восків Богові на свічку" – приповідка), натякаючи таким чином на згасання життя, як і через смертоносну хворобу "жовтяницю". В окремих зразках указується на ознаку зіставлення – чорний колір: жінка "лежала стрижена, страшна, як головешка" [5, 56]. Порівняння людини з обвугленим поліном побудоване на асоціативному зв'язку зі смертю. Аналогічне за суттю зіставлення чоловіка "чорний, як земля" [10, 65], тобто дуже темного кольору. Чорний колір володіє негативною семантикою, пов'язується з нещастям. Подібна картина постає з цього прикладу: "Чорні, як тіні, бродили люди" [10, 115]. Порівняння з тінню – знак наближення смерті тіла, перехід в іпостась нетлінної душі. Тут спадає на думку Шевченкове "чорніше чорної землі блукають люди".

З багатьох досліджуваних творів спостерігаємо картину, в якій зображено фізично виснажених людей з тонким, сухорлявим тілом. Їх об'єднує зіставне означення "худий". Дівчина порівнюється з пальцем ("сама отака втовшки, як палець"), з "тріскою", "щіпкою" ("висохла, як трісочка" [13, 318], "така, як щіпка була" [14, 82]). Героїня до того змарніла, що виглядає як частина кисті руки чи невеликий тонкий шматочок дерева. Найбільш вражаюче порівняння дитини зі скелетом ("трирічний братик був, як скелет" [5, 110]). Це настільки висохле тільце, що подібне на купку кісток, й асоціюється зі смертю.

Зрідка стан голодної людини порівнюється з мавпою ("Під час голоду люди ходили, як мавпи, одні кістки і шкура" [5, 66]). Порівняння побудоване на негативних візуальних емоціях, бо ж змарнілість до краю викликає у реципієнтів співчуття. Деякі герої голодоморних наративів нагадують казкового персонажа Кошія Безсмертного ("Були всі худі, як Кошей Безсмертний, жовті") [5, 58]. Це останнє ім'я вжито образно, оскільки голодна людина зіставляється з ним на основі спільної ознаки – "худий", "кошавий" – та співвідноситься зі смертю.

Часто порівняння допомагають створити візуальні образи персонажів,

передаючи здебільшого загальний вигляд персонажа або окремих частин його тіла (голова, живіт, ноги): "А вони обидві лежать головами на столі, дуже розпухлі, прямо як скляні, на їх ногах геть вода повиступала" [13, 38]; "Ходили люди пухлі, як склянки" [5, 133]. Тут опухла людина порівнюється зі скляною посудиною за блиском набряклого тіла, прозорістю. Значна частина порівнянь стосується величини тіла – за розміром, обсягом, протяжністю: "Людина страшна пухла, як колода гнила" [5, 206]; "Спух, як колодка, таке – аж блищує" [12, 135]; "А на печі дочка доросла, як бочка" [5, 81]; "... пухла жінка, як гора" [5, 63]; "Животи великі стають, як барабан" [10, 61]; "А то як ідеш, то вода в животі, яку барильці або в сулії бовтається" [5, 115]. Набрякле тіло людини нагадує гору – значне підвищення над навколишньою місцевістю, колоду (колодку) – обрубок товстої деревини, бочку – велику дерев'яну посудину, барило – невелику посудину для рідини, барабан – ударний музичний інструмент. Кожне з цих порівнянь тією чи іншою мірою гіперболізоване, адже саме в такий незвичайний спосіб інформується про надмір та масовість опухлих людей. У багатьох наративах увага зосереджена на формі ніг. За спостереженнями народних оповідачів, у голодних людей ноги були товсті, "як колоди" [10, 67, 102], "як валянки" [5, 99, 134, 138], "як кички" [5, 213], блискучі, "як склянки" [5, 421]. Окрім згадуваної колоди, порівняючі слова вказують, що ноги подібні на товсте зимове взуття з валяної вовни, грубий головний убір заміжньої жінки тощо.

Виразально-зображувальні функції порівнянь з особливою силою виявляються, коли подаються зображення очей, які характеризують як зовнішній вигляд, так і його внутрішній стан: "Під очима налилося, як мішки" [5, 115]; "Тільки очі такі, як у мерця, блимали" [10, 61, 97]; "Коли це забігають ті дівчата в хату, на них страшно було глянуть, поробилися білі, як стіна, глаза такі страшні якісь, і не можуть ні слова сказати" [10, 63, 99]. Мішки під очима – свідчення зтяжної недуги голодної людини, а страшний погляд чи блимаючі очі – це передсмертні ознаки вмираючих. Крім зорових образів, трапляються порівняння, що ґрунтуються на відчутті нюху: "Під весну пухнуть почала, аж уже воналя, як трухляк" [10, 124, 144]. Зіставлення з шматочком дерева, що розкладається, вказує на дуже немічну людину голодоморного періоду.

За допомогою аналізованого зображально-виразального засобу в народних оповіданнях та переказах змальовуються насамперед портрети героїв.

Передаючи зовнішню подібність компаративних об'єктів, порівняння робить їх наочними, такими, щоб неважко уявити: "Такі були крепкі, як дуби, а в 33-му році всі вмерли" [13, 403]. Предметом порівняння виступають представники чоловічої статі, здебільшого молоді, образ

порівняння – "дуби" – ознака зіставлення, характерні властивості цього дерева, пов'язані з його міцністю, живучістю. Зазначене порівняння формує в оповідачів (слухачів) співчуття, жаль за втраченими молодими життями. Аналогічна ознака простежується в іншому зразку: "На зріст невисокий, але фізично дуже сильний, долоню мав, як з граніту" [5, 55]. Тут ідеться не загалом про фізичний стан людини, а про міцність руки коваля. Ці порівняння акцентують на фізичній потузі персонажів наративів, загострюють на фатальній розв'язці – трагедії, оскільки навіть сильні люди не витримали жакіття голодомору.

У наративах про голодомор можна виокремити своєрідний набір порівнянь, у яких одна дія (стан) персонажа зіставляється з діями рослин, тварин (комах), предметів тощо. "В селі люди мерли, як мухи" [10, 57]; "Люди мерли, як мухи, як соняшники, лежали вздовж доріг" [10, 41]; "В голод мертві люди лежали на дорозі, як сміття" [5, 98]. Людське життя порівнюється з недовговічною комахою, воно не має цінності, бо ж мертвих – як сміття, тобто дуже багато.

Порівняння людей з "мерцями", "трупами" посилюють трагічну ситуацію, закріплюють наслідки жакливих дій. "Кашляла і танула на очах, як свічечка" [10, 61]. Свічка в поховальному обряді відіграє важливу роль, бо ж вона осяває дорогу покійникові на той світ [7, 529 – 530]. Народна уява здавна порівнює людське життя із запаленою свічкою, а смерть – з її "догоранням", "згасанням". У наведеному порівнянні такі погляди виражено на мовленнєвому рівні – "танула, як свічечка" (відомі висловлювання "згасає (гасне), як свічка"; життя "згасло, догоріло").

Поетичне осмислення людини і навколишнього світу через художнє порівняння у творах про голодомор робить проєкцію переважно на емоційний, чуттєвий ефект, розкриває найтонші відтінки народного сприйняття. Так, загальне враження від побаченого стосується порівняння людей з певними явищами чи об'єктами хліборобського життя: "А то, Господі, людей, як снопів, везли хурами на кладбище" [13, 333]; "Мерли люди на ходу, падали, як солома" [10, 40, 55], "Буде, як ото снопів по десятині" [14, 77]; "Падали люди весною, як полова, травички поїдять і мруть" [5, 51]. Наведені порівняння допомагають осмислити значення того, що відбулося. В основі цього тропу – результат дії, вчинку, зрештою процесу. Снопи, солома, полова – елементи однієї картини, що становить результат людської праці під час жнив (оберемки стебел з колосками хлібних злаків, світло-жовті стебла, відходи після обмолоту). Виступаючи об'єктами у порівняннях (до суб'єкта "людина"),

вони створюють асоціативний образ голодомору як скорботних жнив*. Тим самим підкреслюється хліборобський характер українського селянина. Аналогічні порівняння можуть виступати у диспозиції протиставлення: "Тільки не снопи в них, а люди мертві, скидані, як снопи" [3, 230]. З них постає безпосереднє сприйняття дійсності, в якій відбулося явне порушення встановлених побутових норм, недотримання людської гармонії ("не снопи, а мертві, скидані, як снопи").

Коло емоцій у наративах про голодомор обмежене, стосується, як правило, категорії жахливого. Посилюють переживання героїв метафоричні порівняння смерті зі змією ("Смерть лютувала кругом, бігла, як змія, по селу" [13, 220]). Зіставлення "смерть-змія" ґрунтується на функціональному рівні: лютувала, бігла, тобто швидко поширювалася між людьми. Слово "змія" в переносному значенні вживають у мовленні, коли йдеться "про хитрого, лютого ворога" [2, 374]. Таким злом, підступним ворогом у народному уявленні поставало вимушене припинення існування людини. Раптова, передчасна смерть вважалася неприродною ("не своя", "невчасна"), коли через когось або через щось життя враз обірвалося і та чи інша особа "не жила свого віку" [6, 81]. До того ж змія, як і смерть, асоціюється з чимось холодним, неприємним.

Атрибутивна функція простежується у порівнянні білого коня і смерті ("Для дітей маленьких був той білий кінь страшний, як смерть" [14, 174]). Тут властиво білий кінь порівнюється зі смертю, а не навпаки. Реальний кінь, яким вивозили мертвих, викликав у жителів, особливо в дітей, страх і сам асоціювався з цим жахливим явищем. За народними віруваннями, смерть найчастіше пов'язується з білим кольором. Білий кінь – особлива тварина, що має давній символічний зв'язок з потойбічним світом, смертю.

Для багатьох порівнянь характерна лексика, яка вживається в поминально-поховальних ситуаціях ("Мати занедужала; в хаті голо, холодно, як у домовині" [13, 313]; "Люди були, як мерці" [13, 150]; "Страшні вони приїхали, як трупи наче" [13, 238]). Образ хати-домовини не випадковий. Домовина – це замкнутий простір, що належить померлому. Міфологічний зв'язок поняття "домовина" і "дім" (хата) підтверджується термінологічно [1, 553]. У конкретному випадку порівняння "хата, як домовина" протиставляється дому живих: у ній холодно, "голо" (пусто), відсутні елементарні ознаки життя.

Склад образності в наративах, їх емоціональне забарвлення підкреслюється тим, що в них, як і в їх порівняннях, панує негативна оцінка антигероїв. Порівняння передають сприйняття світу і ставлення до людей, які забирали хліб. У народній уяві ці персонажі постають у

чорних кольорах ("Почалася колективізація, по дворах ходили кругом активісти, як чорна смерть") [10, 39], порівнюються з чортом ("Їх боялися, як чорта") [10, 39], зі злими собаками ("Урожай влітку 1932 р. був непоганий, стало б і нам перезимувати, так комісари, ніби собаки, вигрібали з дворів усе під чистую, зернини не залишали") [10, 82].

Негативна оцінка факту та відсутності народних і церковних обрядів поховання, без яких людина не вважалася остаточно похованою, постає із таких порівнянь: "На возах возили трупи, як дрова, по 10-15 чоловік" [5, 51], "Коли це їдуть повозкою, забрали, кинули, як собаку, на повозку і повезли" [5, 135], "Переверне, як kota чи собаку, закопають" [5, 98], "Перекинули її, як собаряку, у яму і пішли" [5, 298].

На основі викладеного можна зробити висновок, що порівняння в досліджуваній наративній прозі вживаються не так часто, як деякі інші засоби вираження. Вони виконують специфічну оцінну функцію, оскільки підсилюють емоційну характеристику персонажів. Ідеться, як правило, про зовнішні портрети людей, які викликають співчуття, їхній внутрішній стан, вчинки тощо. Порівняння адекватно відтворюють картини голодоморного періоду, до того ж представляють їх наочно та конкретно.

Список використаної літератури

1. Афанасьєва Н. Е. Гроб / Н. Е. Афанасьєва, А. А. Плотникова // Славянские древности. – М., 1995. – Т. 1. – С. 553.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови – К., 2001. – С. 374.
3. Врятована пам'ять. Голодомор 1932-33 на Луганщині: Свідчення очевидців / упоряд. І. Магрицька. – Луганськ: Промдрук, 2008. – Т. 1. – С. 230.
4. Галич О. Теорія літератури / О. Галич, В. Назаровець, Є. Васильєв. – 3-є вид. – К.: Либідь, 2006. – С. 211.
5. Голодовка 1932-1933 роки на Переяславщині: Свідчення / упоряд. Ю. В. Авраменко, В. М. Гнапок. – Переяслав-Хмельницький; К.; Нью-Йорк: М. П. Коць. – 2000.
6. Гузій Р. З народної танатології: карпатознавчі розсліди / Роман Гузій. – Львів, 2007. – С. 81.
7. Жайворонок В. Знаки української етнокультури. Словник-довідник / Віталій Жайворонок. – К.: Довіра, 2006. – С. 529-530.
8. Народна проза про голодомор. (рукопис зберігається в автора статті). – С. 1, 4.
9. Народна творчість про голодомор. – Кривий Ріг. – С. 70, 103.
10. Народні твори про голодомор: 1921-1923 рр., 1932-1933 рр., 1946-1947 рр. в Україні, зібрані студентами-філологами Криворізького державного педагогічного університету в кінці ХХ – на початку ХХІ ст. / вступ. ст., упоряд. та приміт. О. М. Гончаренко. – Кривий Ріг, 2011.
11. Потебня О. О. Естетика і поетика слова / О. О. Потебня. – К.: Наук. думка, 1985. – С. 255.

12. Свідчення про трагедію голодомору 1932-1933 років в Україні, зібрані від очевидців / зап. О. Шалак // Наукові записки Міжнародної асоціації українців. – К., 2013. – Вип. 2. – С. 135.

13. Український голокост 1932-1933: Свідчення тих, хто вижив / за ред. Ю. Мисика. – К.: Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2004. – Т. 2.

14. Українці про голод 1932-1933. Фольклорні записи В. Сокола. – Львів, 2003.

Одержано редакцією – 22.10.2014. Прийнято до публікації – 16.12.2014.

Анотація. Сокил В. *Сравнение в народной прозе о голодоморе.* В статье речь идет об одном из изобразительно-выразительных средств, которые прослеживаются в нарративах о голодоморе – сравнении. Оно основывается на многочисленных впечатлениях от ужасных визуальных картин. Этот троп находится в передаче характеристики пищи, внешности людей, их состояния и т. п. Объектом сравнений часто выступают части тела (голова, живот, ноги). Поэтическое осмысление человека и окружающего мира через сравнение делает проекцию на эмоциональный, чувственный эффект, адекватно воспроизводит картины голодоморного периода.

Ключевые слова: голодомор, сравнение, визуальные картины, эмоции, образы.

Summary. Sokil V. *Comparison in folk prose about famine.* The article is about one of the expressive means that can be traced in the narrative of famine – a comparison. It is based on numerous visual impressions of terrifying pictures. This trope is based on the transmission of characteristics of the food, appearance of people and their condition and so on. The objects of comparisons often are body parts (head, abdomen, legs). Poetic considering man and the world through the comparison makes projection on the emotional, sensual effect, adequately reproduces pictures of the famine period.

Keywords: famine, comparison, visual pictures, emotions and images.